

महाराष्ट्रात कुष्ठरोग नियंत्रणात आणण्यासाठी
प्रभावी संनियंत्रण करणाऱ्या विभागाची निवड
करणेबाबत..

महाराष्ट्र शासन
सार्वजनिक आरोग्य विभाग
शासन निर्णय क्रमांक: कुनिका २०१५/प्र. क्र. ५६८ /आरोग्य -५
मंत्रालय, मुंबई ४०००३२.
तारीख: १७ डिसेंबर, २०१५

वाचा :

- १) राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, नवी दिल्ली यांचे क्रमांक DO No.११/५/२०१५-PRD&P, दिनांक २० मार्च, २००० चे पत्र.
- २) राष्ट्रीय मानव अधिकार आयोग, नवी दिल्ली यांचे क्रमांक DO No.११/५/२०१५-PRD&P, दिनांक १३ मे, २०१५ चे पत्र.
- ३) सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाचे पत्र क्र.विसयो २०१५/प्र.क्र.१०२/विसयो-२, दिनांक १८ जून, २०१५.

प्रस्तावना :

आपल्या देशातील भूभागातील साधनसामुग्री, नैसर्गिक साठे या सर्वांवर तेथील मानव प्राण्यांचा हक्क आहे व त्यांना जीवन जगण्यासाठी समान संधी, समान हक्क, रोजगार या सुविधांमध्ये सहभागी होणे, अशी त्या त्या देशाची व राष्ट्रसंघाची मुळ तत्त्वे आहेत. या तत्त्वानुसार जगामध्ये मानवाने मानवाची केलेली गुलामगिरी, स्त्रियांचे आर्थिक शोषण अशा विविध बाबींवर राष्ट्रसंघाकडून समाजपरिवर्तन सुरु असते. भारतामध्ये २० व्या शतकापासून स्त्रीशिक्षण, अस्पृश्यता, विधवा पुनर्विवाह ही महत्त्वाची समाजपरिवर्तने सुरु झाली व २१ व्या शतकात ही स्वीकारली. अशाच तऱ्हेने स्वतःच्या रक्ताच्या नातेवाईकांनी, आप्तेष्टांनी समाजात बहिष्कृत केलेले कुष्ठरोगी याबाबतसुद्धा राष्ट्रीय संघाने १९ व्या, २० व्या व शेवटी २१ व्या शतकाच्या शेवटी उल्लेखनीय पाऊले उचलली आहेत. जागतिक स्तरावर कुष्ठरोग्यांच्या संख्यांचे समीक्षण केले असता दक्षिण पूर्व आशिया, आफ्रिका, अमेरिका या सर्वच भागामध्ये या रोगाचा प्रसार झालेला आढळतो. यापैकी एकूण संख्येच्या अंदाजे ५८ टक्के रुग्ण दक्षिण पूर्व आशिया खंडात आहेत. आशिया खंडातील एकूण रुग्णांपैकी अंदाजे ६० टक्के रुग्ण भारतामध्ये आहेत.

महाराष्ट्रात १९५० दरम्यान श्री. बाबा आमटे यांनी वरोरा, चंद्रपूर येथे १८९५ ते २००० दरम्यान कुष्ठरोग आश्रम व वडाळा हॉस्पिटल, मुंबई येथे कुष्ठरोग रुग्णालय सुरु केले व आजही हे रुग्णालय महाराष्ट्रातील कुष्ठरोग्यांकरीता चांगले कार्य करीत आहेत. १९५० दरम्यान श्री. बाबा आमटे यांनी

वरोरा येथे श्री. पटवर्धन यांनी अमरावती येथे कुष्ठरोग आश्रम सुरु केले. १९८० पर्यंत हा आजार बरा न होणारा असे गृहीत धरलेले होते. तथापि १९८० दरम्यान MDT(Multi Drug Therapy) या उपचार पध्दतीमुळे कुष्ठरुग्ण एका वर्षाच्या आत कुष्ठरोगमुक्त होतो. मात्र त्याचे डोळे, कान व नाक विद्रुप झाल्यामुळे समाजात आयुष्यभर हेटाळणीला सामोरे जावे लागते.

महाराष्ट्रात १९८१ मध्ये १० हजार व्यक्तीमागे अंदाजे ६१ कुष्ठरोगी असे प्रमाण होते. आज हे प्रमाण १.२ इतके कमी झाले आहे, असे असले तरीही भारतात हे प्रमाण १० हजार व्यक्तीमागे ०.७३ रुग्ण आहेत. म्हणून भारत सरकारने कुष्ठरोग्यांबाबत जी संवेदनशील राज्ये जाहीर केली त्यामध्ये महाराष्ट्राचा सुद्धा समावेश आहे. २००४ मध्ये महाराष्ट्राने कुष्ठरोगमुक्त महाराष्ट्र जाहीर केला. मात्र भविष्यात कदाचित विशेष लक्ष न दिल्यामुळे आज पुन्हा महाराष्ट्र रेड झोनमध्ये आलेला आहे. आज महाराष्ट्रात अंदाजे १२ हजार कुष्ठरोगी आहेत व दरवर्षी अंदाजे २० हजार नवीन कुष्ठरोगी आढळून येतात. कदाचित व्यवस्थित सर्वेक्षण झाल्यास ही संख्या अधिक सुद्धा असू शकते. कारण या कुष्ठरोग्यांकडे प्राथमिक अवस्थेत दुर्लक्ष झाल्यास शारिरीक विकृती निर्माण होते. अशा शारिरीक विकृतीच्या प्रमाणात महाराष्ट्र भारतामध्ये क्रमांक ३ वर असल्याचे समजते.

राष्ट्रसंघाच्या मानव अधिकार आयोगाच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार भारतातील राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, नवी दिल्ली यांनी सप्टेंबर, २०१२ मध्ये कुष्ठरोग्यांच्या परिस्थिती परिवर्तनाबाबत बैठक घेतली. या बैठकीमध्ये केलेल्या शिफारशींवर विज्ञान भवन, नवी दिल्ली येथे दिनांक १७ एप्रिल, २०१५ रोजी कार्यशाळा घेण्यात आली. सदर कार्यशाळेत असे आढळून आले की, बहुतांशी राज्यांनी या शिफारशींवर गंभीरपणे पाऊले उचललेली नाहीत. तामीळनाडूमध्ये अंदाजे १५० कुष्ठरोगमुक्त व्यक्तींना शासकीय नोकरीत, ओरीसा सरकारने स्थानिक निवडणुकांमध्ये अशा व्यक्तींना उमेदवारीसाठी प्राधान्य देणे, केरळ सरकारने या व्यक्तींच्या अपत्यांना प्रीमॅट्रीक व पोस्टमॅट्रीक शिष्यवृत्ती देणे अशादेखील केस स्टडीज आढळून आल्या आहेत. सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने १९२० च्या मानसिकतेवर समाजातील या बहिष्कृत गटाबाबत ठोस पाऊले उचलावयाचे निश्चित केले.

कुष्ठरोग हा संपूर्णपणे सार्वजनिक आरोग्य विभागाचा विषय आहे. अशी मानसिकता आतापर्यंत होती. मात्र सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागाने दि.१७ एप्रिल, २०१५ रोजीच्या कार्यशाळेतील २१ शिफारशी सर्व विभागांच्या नजरेस आणल्या. त्यावरून कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम हा सर्वच विभागांशी संबंधित असल्याचे सकृतदर्शनी आढळून आले. उदा. मागील २ दशकात आपण जनजागृती व सर्वेक्षणामध्ये कमी पडतो, ही जबाबदारी माहिती व जनसंपर्क विभाग, नगर विकास विभाग, ग्राम विकास विभाग यांनी उचलली, तर कुष्ठरोग रुग्णांचे १०० टक्के सर्वेक्षण होऊ शकेल असे वाटते.

अशाचप्रकारे किमान २०३०-२०४० मध्ये या कुष्ठरोग्यांच्या अपत्याचे शिक्षण, रोजगार, आरोग्य या माध्यमातून पुनर्विलोकन घडले तर निश्चितच खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रात १०० टक्के कुष्ठरोग निर्मूलन होईल. आणि म्हणून हा विषय शालेय शिक्षण, उच्च व तंत्रशिक्षण, रोजगार व कौशल्य विभाग यांचेशीही संबंधित दिसतो.

आदिवासी उपयोजना किंवा विशेष घटक योजनेसाठी लोकवर्गणीच्या सहभागाची अपेक्षा केली जाते. मात्र केंद्र सरकारची सुद्धा या कुष्ठरोग निर्मूलनामध्ये लोकवर्गणी व सेवाभावी संस्थेचा सहभाग घ्यावा अशी मानसिकता आहे. कारण, समाजातील हा दलितच नव्हे तर महादलित असा घटक झालेला आहे की जो स्वतःचे हक्क व अधिकार सुद्धा मागू शकत नाही. आणि म्हणून TSP (Tribal Sub Plan), SCP (Scheduled Sub Plan) प्रमाणे वित्त विभाग, नियोजन विभाग व सार्वजनिक आरोग्य विभाग तसेच अन्य काही विभागांना LSP बाबत (Leprosy Sub Plan) भविष्यात विचार करता येईल.

आतापर्यन्त हा विषय सार्वजनिक आरोग्य विभागाचा आहे असा सर्व मंत्रालयीन विभागामध्ये समज होता. मात्र दिनांक १७ एप्रिल, २०१५ रोजी विज्ञान भवन येथे राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाने कार्यशाळा घेतली व सदर कार्यशाळेच्या शिफारशीचा पाठपुरावा केला असता, प्रस्तुतचा विषय खालील विविध विभागांशी संबंधित असल्याचे दिसून येते-

अ.क्र.	विभागाचे नाव	संक्षिप्त स्वरूपात संबंधित विषय
१	सार्वजनिक आरोग्य विभाग	कुष्ठरोग निर्मूलन
२	वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग	वैद्यकीय अभ्यासक्रमात सदर बाबतचा विषयाचा अद्यावत भाग समाविष्ट करणे
३	शालेय शिक्षण विभाग	सद्यस्थितीत जो भाग समाविष्ट केलेला आहे त्याबद्दल माहिती व निर्मूलनासाठीचा भाग समाविष्ट करणे.
४	सामान्य प्रशासन विभाग	बिंदु नामावली व शासनाच्या अपंग आरक्षणात समाविष्ट करणे तसेच कुष्ठरोग उमेदवारांना निवडणूक लढविण्यास पात्र ठरविणे.
५	माहिती व जनसंपर्क विभाग, प्रचार व प्रसिध्दी विभाग	विविध विभागाच्या समन्वयाने एड्स निर्मूलन व पल्स पोलिओ प्रमाणे कुष्ठरोगास घाबरु नका असा संदेश सामान्य जनतेपर्यन्त पोहोचविणे.
६	महसून व वन विभाग	कुष्ठरोग्यांना भूविकासाच्या पट्ट्यातून ते रहात

		असलेल्या घराचे पट्टे देणे, जिल्हाधिकाऱ्यांनी त्यांच्या जिल्ह्यात कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम राबविणे.
७	कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग	या घटकासाठी रोजगार निर्मूलनाचे नाविन्यपूर्ण उपक्रम शोधणे व ते राबविणे.
८	वित्त विभाग	TSP (आदिवासी उपयोजना), SSP (विशेष घटक उपयोजना), प्रमाणे LSP (कुष्ठरोग व्यक्ती उपयोजना) तयार करणे.
९	नियोजन विभाग	TSP (आदिवासी उपयोजना), SSP (विशेष घटक उपयोजना), प्रमाणे LSP (कुष्ठरोग व्यक्ती उपयोजना) तयार करणे.
१०	ग्राम विकास विभाग	ग्रामीण भागात जिल्हा परिषद शाळा, ग्रामसभा या माध्यमातून कुष्ठरोग शोध मोहिम राबविणे.
११	महिला व बालविकास विभाग	महिला व बालविकास विभागात अंदाजे २० टक्के रुग्ण या विभागाशी संबंधित आहेत. त्यापैकी अंदाजे ४८ टक्के महिला आहेत. त्यांच्यासाठी विशेष उपक्रम करणे. आदिवासी विकास विभागात २२ टक्के रुग्ण या विभागाशी संबंधित आहेत व सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभागात अंदाजे १९ टक्के रुग्ण या विभागाशी संबंधित आहेत. या सर्व विभागांनी कुष्ठरोगी पुनर्वसनाबाबत स्वतंत्र योजना तयार करणे.
१२	आदिवासी विकास विभाग	
१३	सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग	
१४	अन्न व नागरी पुरवठा विभाग	कुष्ठरोगांना रेशनकार्ड देण्याबाबतच्या अडीअडचणींबाबतच्या अटी शिथिल करणे.
१५	माहिती व तंत्रज्ञान विभाग	राज्यातील अंदाजे १२,००० कुष्ठरोगी व दरवर्षी आढळणारे नवीन २०,००० कुष्ठरोगांच्या नावाचे सॉफ्टवेअर तयार करणे.
१६	विधि व न्याय विभाग	कुष्ठरोगानुषंगाने अन्यायकारक कायद्यात सुधारणा करणे (उदा. घटस्फोट, वारसा इत्यादी)

वरील सर्व बाबी लक्षात घेऊन, शासन खालील प्रमाणे निर्णय घेत आहे -

शासन निर्णय -

- १) कुष्ठरोग्यांच्या विविध अडचणी व समस्यांबाबत सार्वजनिक आरोग्य हा विभाग समन्वय विभाग म्हणून कामकाज पाहील. सदर विभाग राष्ट्रीय स्तरावर तसेच राज्यातील विविध विभागांशी तसेच क्षेत्रीय कार्यालयांशी समन्वयाचे काम करेल.
- २) कुष्ठरोग्यांच्या विविध अडचणी व समस्यांच्या अनुषंगाने मा.मुख्यमंत्री व संबंधित मा.मंत्री यांची समिती पुढील प्रमाणे असेल :-

अ.क्र.	विभागातील पदाधिकारी	पद
१	मा.मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य	अध्यक्ष
२	अध्यक्ष, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग	उपाध्यक्ष
३	मंत्री, सार्वजनिक आरोग्य	सदस्य
४	मंत्री, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये	सदस्य
५	मंत्री, शालेय शिक्षण	सदस्य
६	मंत्री, सामान्य प्रशासन	सदस्य
७	मंत्री, माहिती व जनसंपर्क	सदस्य
८	मंत्री, महसूल व वन	सदस्य
९	मंत्री, कौशल्य विकास	सदस्य
१०	मंत्री, वित्त	सदस्य
११	मंत्री, नियोजन	सदस्य
१२	मंत्री, ग्राम विकास	सदस्य
१३	मंत्री, महिला व बाल विकास	सदस्य
१४	मंत्री, आदिवासी विकास	सदस्य
१५	मंत्री, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य	सदस्य
१६	मंत्री, अन्न व नागरी पुरवठा	सदस्य
१७	मंत्री, माहिती व तंत्रज्ञान	सदस्य
१८	मंत्री, विधि व न्याय	सदस्य
१९	अ.मु.स./प्र.स./सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग	सदस्य-सचिव

या समितीची दिनांक ३० जानेवारी, २०१६ च्या आसपास बैठक होईल व ही समिती सदर बैठकीमध्ये पुढील आर्थिक वर्षातील या योजनेसंबंधीचे धोरण व मार्गदर्शक तत्वे, सूचना शासनास करेल.

- ३) मा.मुख्य सचिव यांचे अध्यक्षतेखालील बैठक अशी स्वतंत्र बैठक न घेता मुख्य सचिवांच्या सचिव समितीच्या बैठकीमध्ये अंदाजे दर ३ महिन्यांनी बैठकीमध्ये हा विषय चर्चेला घेण्यात यावा.

या समितीची दिनांक ३० जानेवारी, २०१६ च्या मा.मुख्यमंत्री यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या बैठकीमध्ये जे धोरण, तत्वे ठरतील त्याची चर्चा व अंमलबजावणीबाबत बैठकीत चर्चा होईल व ही समिती सदर बैठकीमध्ये पुढील आर्थिक वर्षातील या योजनेसंबंधीचे धोरण व मार्गदर्शक तत्वे, सूचना शासनास करेल.

- ४) त्याचप्रमाणे कुष्ठरोग्यांच्या समस्यानुषंगाने जिल्हास्तरावर जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली खालील प्रमाणे समिती राहील -

अ.क्र.	तपशील	पद
१	जिल्हाधिकारी	अध्यक्ष
२	जिल्हा राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग	उपाध्यक्ष
३	मुख्य कार्यकारी अधिकारी जिल्हा राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग	सदस्य
४	जिल्हा आरोग्य अधिकारी	सदस्य
५	शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक)	सदस्य
६	जिल्हा महिला व बाल विकास अधिकारी	सदस्य
७	विशेष समाजकल्याण अधिकारी	सदस्य
८	जिल्हा शल्यचिकित्सक	सदस्य-सचिव

जिल्ह्यातील कुष्ठरोग नियंत्रणाची मुख्य जबाबदारी जिल्हाधिकारी यांची राहील. त्यांना ही योजना राबविण्यास जिल्हा आरोग्य अधिकारी, शिक्षणाधिकारी (माध्यमिक), सिव्हील सर्जन, मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे समन्वय व सहकार्य करतील.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून त्याचा संकेतांक २०१५१२२८१६४७४०५६१७ असा आहे. हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशा नुसार व नांवाने,

(सुजाता सौनिक)
प्रधान सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रति,
मा.राज्यपालांचे सचिव,
मुख्य सचिव, महाराष्ट्र राज्य,
मा.मुख्यमंत्री यांचे प्रधान सचिव,
सर्व जिल्ह्यांचे पालकमंत्री,
सर्व मंत्री/राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव,
सर्व जिल्हा परिषदांचे अध्यक्ष.
महालेखापाल, महाराष्ट्र -१/२ (लेखा व अनुज्ञेयता)/(लेखापरीक्षा), मुंबई/नागपूर.
सचिव, ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, कृषि भवन, नवी दिल्ली
अपर मुख्य सचिव, सामान्य प्रशासन विभाग.
अपर मुख्य सचिव, वैद्यकीय शिक्षण व औषधी द्रव्ये विभाग
प्रधान सचिव, वित्त विभाग
प्रधान सचिव, नियोजन विभाग
प्रधान सचिव, सामाजिक न्याय व विशेष सहाय्य विभाग,
प्रधान सचिव, ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग.
प्रधान सचिव, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग.
प्रधान सचिव, शालेय शिक्षण विभाग
प्रधान सचिव, विधी व न्याय विभाग.

प्रधान सचिव, महिला व बालविकास विभाग,
प्रधान सचिव, नगर विकास विभाग,
प्रधान सचिव, कौशल्य विकास व उद्योजकता विभाग
सचिव, महसूल व वन विभाग.
सचिव, आदिवासी विकास विभाग
सचिव, अन्न व नागरी पुरवठा विभाग.
महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई.
संचालक, माहिती व तंत्रज्ञान, मंत्रालय, मुंबई.
सर्व विभागीय आयुक्त (महसूल),
सर्व महापालिका आयुक्त,
सर्व जिल्हाधिकारी.
संचालक, आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई
जिल्हा कोषागार अधिकारी, पुणे.
अधिदान व लेखा अधिकारी, मुंबई.
निवासी लेखापरीक्षा अधिकारी, मुंबई.
सहसंचालक, आरोग्य सेवा (कुष्ठ व क्षय), पुणे.
सहसंचालक, आरोग्य सेवा (अर्थ व प्रशासन), मुंबई.
सर्व मंत्रालयीन विभाग,
वित्तविभाग, (व्यय.१३) मंत्रालय, मुंबई.
सर्व सहसचिव/उपसचिव/अवर सचिव/ कार्यासन अधिकारी, सार्वजनिक आरोग्य विभाग,
मंत्रालय, मुंबई.
निवड नस्ती (आरोग्य-५)